ÇĔНĔ КОНСТИТУЦИ ПИРЕ ТИВĔÇТЕРĔ-И?

Конституцисен проекчĕсем пирки хаçатсенче çырусем сахал пичетленеççĕ. Тен, ĕç кунта халăх проектсене вуламанninче е общество-политика тавлашăвĕсенчен писсе пынинче? Ăслă-тăнлă проект пирки, ĕлĕкхи пек, «эпĕ пĕр-ик сăмах хушса хурсан, проект тата лайăхрах пулать» теме çукрах. Чи малтан унăн «сывлăшне», концепци саманчĕсене ăнланни кирлĕ. Çакă та, тен, вулакан хастарлăхне пусарать, тавлашăва хутшăнассине кăткăслатать.

Çавăнпа та эпĕ «Хыпар» куçарса пичетленĕ статьясен (176, 181 №№) тата вăл ирттернĕ калаçăвăн (180 №) авторĕсемпе, унта хутшăннисемпе пĕчĕк дискусси ирттересшĕн. Хаçат Конституци канашлăвĕ хатĕрленĕ проекта сĕнни аванах. Вăл, ман шутпа, право тĕлĕшĕнчен те пуринчен çӳллĕрех шайра, унта политика «арпи» те сахалрах...

ÇЫН ПРАВИСЕМ, проект тăрăх, тĕп вырăнта. Сăмаха çавăнтан пуçласа, малтанах проектăн 55 статйин 2 пайĕнчи йĕркесене асăнса хăварăпăр. Вĕсен тĕп шухăшĕ — нимĕнле патшалăх органĕ те (56 статьяра палăртнисĕр пуçне) çын прависене пăрахăçлакан е пĕчĕклетекен йышăну тума пултараймасть, 56 статьян 3 пайĕнче кăтартнă правасемпе ирĕклĕхсем вара никам тĕкĕнме пултарайман нормăсем пулса тăраççĕ. Вĕсем тăрăх, калăпăр, тӳлевсĕр пĕлӳ, медицина пулăшăвĕ илмелли правăсемпе ĕçлев прависене пăрахăçлакан кирек мĕнле право акчĕ те законлă мар.

Правасемпе ирĕклĕхсем пирки. «Хыпар» ирттернĕ калаçура «Общество патшалăхран тăрать. Патшалăх е мĕн те пулин парать, е правасене хĕстерет» тесе çирĕплетекен шухăш пулчĕ. Вăл тĕрĕсех мар. Тĕнчери право тата пирĕн халĕ аталанса пыракан концепци тăрăх, патшалăх никам та мар, çынпа общество агенчĕ çеç. Унăн, Конституцире çирĕплетнĕ ыйтусемсĕр пуçне, нимĕн татса пама та ирĕк çук (17 ст. 1 п., 55 ст. 1 п.), çавăн пекех çынна мĕнле те пулин право парнелеме те. Çыннăн пурнăç прави (20 ст.) патшалăх панă право мар пекех (илерха пĕр миллион çул каялла çĕр хăвăлĕнче çуралнă пеппкене — вăл ӳссен «мана патшалăх пурнăç панă» теме нивушлĕ «ăс» çитернĕ), уйрăм çын харпăрлăхне тытса тăмалли право та çыннăн хăйне хăех пулмалли право шутланать (34 ст.). Çав вăхăтрах патшалăхăн, унăн органĕсен обществăри рольне те пĕчĕклетме кирлĕ мар. Вĕсен витĕмĕ çителĕклĕ: çын прависене хĕсме те (кăна тизĕçĕсене пурнăçланипе пăтраштармăпăр) пултараççĕ. Анчах ун пек е çавăн евĕрлĕ вăхăтра вĕсем, «патшалăх» ăнлавăн тĕп пэлписене çухатса, влаçри режимпа унăн хуçи-тарçи çеç пулса юлма пултараççĕ...

Патшалăх çын, общество агенчĕ тенĕ май, çыннăн кашни правине шантарма патшалăхăн хăйĕн çеç майсем çителĕксĕр пулма пултарнине те пирĕн манмалла мар. Çын хăйĕн вăй-хăватне, пултарулăхне май çитнĕ таран хăй кăтартни те кирлĕ...

Асăннă калаçурах тепĕр шухăш та пулчĕ: «Çын прависен концепцийĕ çĕршывăн обществăпа политика стройне улăштарнине палăртса тăрать». Мĕн çинче никĕсленсе тăрать-ши ку шухăш? Çын тĕнче йышăннă правасемпе тата ирĕклĕхсемпе усă курма пултарни çинче мар пулĕ ĕнтĕ...

Çын прависен приоритечĕ тата правасемпе ирĕклĕхсем çинче тăракан (чылай чухне таптакан) идеологи шăршимаршисĕр Тĕп закон çеç ирĕклĕх çулне уçать. Ирĕклĕх вара, нимĕнле «хӳрлăхлă» прогноза йышăнмасăр — «импери» шăпипе хăратаççĕ-и ăна, «буржуалла авторитарлă» пуласлăхпа-и — харпăр хăйне ирĕклĕ туйма çул, политикăпа экономикăна малашлăх уçса парать. Çакна курман Конституцин ĕмĕрĕ вăрăм пуласси иккĕлентерет.

Енчен те халăх «социализмшăн» пулсан (анчах мĕнле-ши вăл?) тивĕçлĕ вăйсем демократиллĕ суйлавсенче çĕнтерме пултараççех. Çавна май проектăн 7 статйине те пирĕн асра тытмалла. РФ — социаллă патшалăх, палăртнă унта, унăн çынна кăмăл-чун тата пурлăх тĕлĕшĕнчен тивĕçтерес тесе ĕçлемелле. «Социаллă патшалăх» тени хăех «таса» капитализмла патшалăх тенипе çыхăнса тăмасть.

ФЕДЕРАЦИ шайĕнчи влаçсен тытăмĕ çине куçар. Чăн демократилле меслет — ирĕклĕ суйлавсем — вырăнти самоуправлени органĕсенчен пуçласа Федераци Пухăвĕпе Президент таранах — çын правине пăсмасăр кирек кама та суйлава хутшăнма, е суйланма (пĕтĕм тĕнчери пекех, право нормисем хăйсем пултарнă таран) çителĕклĕ майсем туса параççĕ.

Çапах тавлашу çуратма пултаракан йĕркесем те çук мар проектăн Федераци аслă органĕсен компетенцине, вĕсен пĕр-пĕрин хушшинчи çыхăнусене палăртакан саманчĕсенче. Проект татса панă ытти ыйтусем хушшинче, Федераци Пухăвĕн палатисен полномочийĕсем те, аталаннă нумай çĕршыв практикинчи пек кашнин уйрăм пулнине лайăхах теме пулать пулсан, Президент полномочийĕсем пирки кашнин каламалли тупăнать пулĕ. Президент ĕç тăвакан власть пуçлăхĕ пулмасть, анчах вăл патшалăх пуçлăхĕ пулса тăни, проектăн ытти принципĕсемпе пĕрле, влаçсен пайланăвĕн теорине хирĕçлемест.

Анчах ыйтусем сиксе тухаççех. Францире, калăпăр, патшалăх пуçлăхĕн — Президентăн аппарачĕ законсем кăларакан влаçа тата «уйрăмах» ĕç тăвакан влаçа витĕм кӳрекен хăйне евĕр «ăс-тăн тресчĕ». Федерацире мĕнле пулĕ?

Пире, чăвашсене (ытти нумай халăхпа пĕрле), мĕнле малашлăх сĕнет-ха çак (çак кăна мар, ку ыйтупа пур проект пĕр шухăшлă тесен те юрать) Конституци проекчĕ? Малтанах асăнар: проект (24 ст.) кашнине хăй мĕнле наци çынни пулнине (е чăннине, е «мăччаран» илсе) ирĕклĕн кăтартма право парать (чăваш пулнишĕн вăтанакансен «пурнăç каять» пулмалла).

«Шӳте» айккине хăварса, ыйту патне таврăнар. Проектăн шухăш-кăмăлне ăнланас, критиклес тесен, пирĕн ун çине проект тексчĕн шайĕпе çеç мар, пĕтĕм право (çав шутра тĕнчери правăна та шута илсе) системин призми витĕр пăхмалла. Çавă çеç, калăпăр, «Хыпарти» калаçура çĕкленĕ «халăх» терминăн пĕлтерĕшне уçса парĕ. «Шалах» кĕмесĕр, татсах калăпăр: преамбулăри тата 5 статьяри «халăх» ăнлав нимĕн те мар, «наци» сăмах вырăнне усă курни, анчах нацисен прависене нимĕнле улшăну та кĕртме пултарайман термин çеç.

Конституци канашлăвĕ йышăннă проект федераци субъекчĕсем суверенлă патшалăхсем те, патшалăх-территори статусне илес текен ытти субъектсем те — горизонталлĕ (хăйсем хушшинчи) тата вертикаллĕ (Федерципе унăн субъекчĕсем хушшинчи) çыхăнусенче пĕр тан праваллине палăртать. Федераци тытăмĕ патшалăх пĕрлĕхне сыхласа хăварма тата влаçа децентрализацилес ĕçе пурнăçлама тивĕç. Вăл çавăн пекех халăхсем (нацисем) пĕр тан пулни тата вĕсен самоопределенч прави пурри çинчен калать. Субъектсен статусне е РФ Конституцийĕпе республикăсен Конституцийĕсем, е РФ Конституцийĕпе территорисен Уставĕсем пĕрле палăртаççĕ, çирĕплетет проект. Анчах центрпа федераци субъекчĕсен икĕ енлĕ килĕшĕвĕсем тăрăх республикăсен е территорисен статусĕнче уйрăмлăхсем те пулма пултараççĕ. Федераци Пухăвĕн пĕр палатине — Федераци Советне — кашни субъект икшер депутат суйлать. Патшалăх Думи вара 450 депутатран тăрать, вĕсенчен 225-ĕшĕ—полномочисене уйăрасси çинчен тунă Килĕшĕвĕн Протоколĕ тăрăх (ăна никам та пăрахăçламан пулă-ха) республикăсем, автономиллĕ облаçпа округсем суйланă депутатсем, ку вара нацисен пĕр танлăхне, республикăсем суверенлă пулнине кăтартать пулĕ...

ЯПĂХХИ нимĕн те çук пек туйăнать тĕнче практикине те шута илме тăрăшнă проект сĕннĕ йĕркесенче, анчах... Анчах юлашки вăхăтра йĕри-тавра — проектпа килĕшмен «шăв-шав», тĕрлĕ прогнозсем... Тен, сăлтавсăрах та мар пулĕ. Тен, Тутарстан делегацине те Конституци канашлăвĕнчен тухса кайнăшăн айăплама çук... Çавăнпа, вăй çитнĕ таран тĕрлĕ шухăш-кăмăла, позицие ăнланма тăрăшса, проект тексчĕ патнех таврăнар. (Тата каласа хурас, манăн политикăна «тивес» шухăш çук, правăпа çыхăннă самантсене çеç хускатасшăн).

«Республика хăйĕн суверенлă прависемпе усă курни РФ Конституцине хирĕçлеме пултараймасть», — тенĕ проектра. Анчах Федераци Килĕшĕвне пăхар-ха. Вăл вара Федераци органĕсене панă полномочисемсĕр пуçне республикăсем хăйсен патшалăхĕн мĕн пур ĕçне тума пултарнине çирĕплетет (III ст.). Тĕплĕнрех тата анлăрах пăхсан, теори шухăшлавне путмасăр çак икĕ концепци хирĕçӳлĕхрен хăтăлайманнине, пĕр-пĕринпе килĕштерейменнине курма йывăр мар. Çак III статьян шухăшĕ РФ Конституцийĕн республикăсем Федераци панă полномочисенчен ытларах нимĕн татса пама та ирĕк çуккине çирĕплетет. Проект хатĕрленĕ чухне Килĕшӳ тĕп вырăнта пулмаллаччĕ ĕнтĕ. Ăна Конституци никĕсĕ темĕпĕр, вăл—унăн уйрăлми пайĕ. Анчах Килĕшĕвĕн приоритетлă статусĕ иккĕлентермест.

Проектăн хăш-пĕр ытти, тӳррĕн каласан, федераци субъекчĕсене искусствăлла майпа «пĕр танлатас» тĕллевлĕ йĕркисем пирки те çавнах каламалла. РФ компетенцине кĕмен ыйтусене, тенĕ, сăмахран, 73 статьяра, федераци субъекчĕсем хăйсем татса пама пултараççĕ. Тĕрĕсех çырман тесе шутлама пулать ăна пĕрре пăхсан. Анчах унăн хыçĕнче нимĕн те мар, асăннă Килĕшĕвĕн III статйин концепцине, шухăшне, пĕлтерĕшне ансăрлатни е, тĕрĕссипе, ăна пăсни çеç. 66, 78 статьясем те Килĕшӳпе хирĕçӳсĕрри иккĕлентерет...

Малалла çĕнĕ патшалăхсем туса хумалли е вĕсене пĕтермелли, РФ йышне кĕмелли е тухмалли механизм проектра çук пирки калаçăпăр. Енчен те эпир «патшалăх» сăмаха тĕнчери право ăнланнă пек ăнланатпăр пулсан, «патшалăха пĕтерес» ыйту сиксе те тухаймĕ. Проект та, тĕнчери правăна çĕршыв правин системине кĕртсе, çакăн пек ыйтăва вырăнсăр тăвать.

Çĕнĕ патшалăхсем тăвасси, Федерацие кĕресси-тухасси пирки вара урăхларах (кунта эпир хăш-пĕр «хастарсем», право принципĕсене ним вырăнне хумасăр, тепĕр чухне «патшалăх» туса хума пултарнине шута илмĕпĕр). Анчах иртнине аса илер-ха. Пирĕн ССР Союзĕ, унăн Аслă Советĕнче «Союз» евĕрлĕ «пĕрлĕхлĕ те нихçан пайланми» çĕршывшăн тăракан кăшкăрашуллă ушкăнсем пуррине пăхмасăрах тĕпрен арканчĕ. Çĕршыва арканма пулăшни «Союзăн» пĕртен-пĕр «çитĕнĕвĕ» пулчĕ пулин те, иртни сахал вĕрентет пулмалла: каллех «пĕрлĕхлĕ те пайланми» евĕрлĕ лозунгсем...

Чăн та, Федераци Килĕшĕвĕ ят панă хăйне евĕрлĕ Килĕшĕвĕн хăш-пĕр лайăх енĕсене палăртмаллах. Кирек мĕнле «революцилле» улшăнăвăн та киревсĕр енсем çителĕклех. Çавăнпа вăл пурри хăех лайăх пулăм.

ПИРĔН «наци паллисемлĕ» текен республикăсен статусĕ мĕнле-ши? Е вĕсен — суверенлă патшалăхсен — суверенитечĕ те «çӳлтен» панă «суверенлăх» кăна-ши? Анчах тĕнчери право принципĕсем вĕсен статусĕ çине урăхла пăхма хистеççех. Вĕсем тăрăх вара кашни наци—суверенлă. Наци суверенитечĕ тата унăн пысăк пĕлтерĕшлĕ пайĕ — нацисен самоопределени прави — кашни халăха хăйĕн шăпине хăйне палăртма май парать. Иртнĕ вăхăтсенче те «çӳлтен» ирĕк пани çеç мар, чи малтан нумай халăх хăй ирĕклĕхе туртăнни наци патшалăхĕсем туса хума май панă. Çавăнпа çирĕплетсех каламалла: хальхи «наци паллиллĕ» республикăсем пурте — хăйсене ят панă халăх хăйĕн суверенлă прависемпе усă курса çут тĕнче курнă патшалăхсем. Вĕсен суверенитечĕн никĕсĕ — хăйсене ят панă нацин суверенитечĕ.

Чăн та, чылай халăх, тĕрлĕ территорисенче пурăннипе, хăйĕн ятне панă патшалăх суверенитечĕ тавра çирĕп пĕтĕçеймест-ха. Çавăнпах хальхи вăхăтра компактлă пурăнакан вырăнсенче наци-администраци территорийĕсем туса хуни кирлех. Наци суверенитечĕ — патшалăх суверенитечĕн çăл куçĕ. Çавăнпа наци суверенитечĕн идейи тавра пĕтĕçтерекен ЧНК евĕрлĕ, территорисем хушшинчи организацисен пĕлтерĕшĕ те, ман шутпа, пысăк (вĕсене пулăшса пырасси наци патшалăхĕсен тĕп тивĕçĕсенчен пĕри пулмалла).

Анчах мĕн çыхăнтарса тăрать наци республикисен суверенитечĕпе Федераци суверенитетне? Проект тăрăх — нимех те.

Çапах та вĕсем хушшинче нимĕнле çыхăну та çук-ши? Пурах пулĕ, енчен те килĕшĕвĕн III статйине анлăрах тишкерсен те проектăн 3,5 статйисем хирĕçлекен çыхăнусем пулмаллине асăрхама пулать пулсен те проектăн 3, 5 статйисемчĕ çинчен калакан Декларацин шухăшĕ тата татăкларах: Федерацин суверенлă прависен пĕр пайĕ республика хăйĕн ирĕкĕпе Федерацие панă суверенлă правасенчен тăрать...

Проектра Федерацие кĕрес-тухас механизм çук... лех унăн чылай йĕрки... ликăсен суверенитет... сать, вĕсене хĕсет пул... тарстан евĕрлĕ статус... шалăхсене вăл пачах... масть тесен те юрать (... Федераци республикăсен... тусне ытти субъектс... «пĕр шайра» тытса тăма... лартнипе пĕрех).

Кĕскен Тутарстан ... çинчен. Референдум ... Тутарстан Раççейпе ... циллĕ (союзлă) тĕнчери ... субъекчĕ пулса тăчĕ. ... патшалăх Федераци ... рин пĕрлĕхне пăсмас... Шаймиев сăмахĕсем ... анчах тĕнчери право ... чĕ пулса тăни питĕ пысăк... терĕшлĕ: вăл Тутарстан... мĕнле çĕршывпа та, çав ... Раççейпе те суверенлă ... пулса тăнине пĕлтерет...

Анчах Федерацире ... ка, экономикăран мала... пекех, правăран та мала... çав (ку тĕлĕшпе вара ... та, оппозици те пĕр-пĕр... юласшăнах мар). Проектра ... дераци субъекчĕсен пĕ... лăхĕшĕн тăрса, тĕрлĕ ç... сен статусне те пĕр ... тытма тăрăшнине çы... çеç курма пултарнипе ... лаштарма пулать кăна ... тĕнче тата çĕршыв пра... опытне асăрхамасăр ... пĕтĕмлетӳсем тума тăр... нине те кăтартать.

Чăн та, кашни патшал... йĕн пĕрлĕхне сыхласа ... ма тăрăшнине ăнланма ... ха. Анчах мĕнле майпа?

Асра тытар, интерна... лизм ниепле те наци ... мĕ тенине пĕлтермест, ... граципе ассимиляци, ... ризм ăнлавсем те ... ринпе килĕшсе тăмаççĕ. ... вăхăтрах ССР Союзĕн ... ăмсанмалла мар пулса ... ăнланма тăрăшмалла. ... федеративлă патшалăх ... теме çук. Анчах — ... çинче. КПСС ăна ... йывăр çыхăнусемлĕ ... лăх туса хунă. Çакнах ... ман шутпа, вăл хăвăрт ... са кайнин сăлтавĕсенче ... тесе шутламалла. ... евĕрлĕ органсем пулас... пулнине ăнланса илме ... нипе пĕрлех, СНГри хăй... самантсем те «пĕлтĕсĕр» ... рине курмалла. Тен, ... малашлăхра та кирлĕ пулĕ.

ФЕДЕРАЦИ субъекчĕсен ... тусĕ патнех таврăнар-ха. ... ларăмăр ĕнтĕ, вĕсем верт... лĕ тата горизонталлĕ ... нусенче пĕр тан праваллĕ ... ни пăсăк мар. Анчах ку ... ларах политика куçĕпе ... Право, уйрăмах тĕнчери ... во куçĕпе пăхсан, респуб... кăсемпе территорисен уй... лăхĕсене курма ... мар. Çавна май ... лартнă ыйтăва хуравлар: ... Конституци сучĕ мар, ... суверенитечĕ çинче йĕрке... суверенлă республикăсен ... сен шăпине, пуласлăхне хăй... çеç татса пама пулта... Область-крайсен ун пек ... çукки ăнланмалла пулĕ ... Анчах, «суверенитет» тер... па «суверенлă правасен ... лăхĕ» ăнлавсем пĕр ... пĕлтерĕшлĕ маррине асра ... са, çирĕплетсех калăпăр: ... кă область-крайсен сувер... лă правасем пулмалла ... не пачах пĕлтермест.

И. КАДКИН...,
юрис...

Патăрьел районĕ.